

Қ.К. Кенжалин* , Ә.Қ. Таңсықбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: kenkk@mail.ru

«БАСЫ – БАПАН, АЯҒЫ – САПАН» МӘТЕЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

Қазақ тілі лексикасындағы динамикалық өзгерістер мәселесі соңғы жылдары ерекше өзектілікке ие болып отыр. Көптеген зерттеушілер көнерген сөздерді терең және жан-жақты зерттеу сөзсіз қызығушылық тудыратынын айтады, өйткені бұл сөздер тілдің сөздік құрамының дамуына әсер етеді. Үнемі жаңа сөздермен толықтырылатын тіл белгілі бір себептерге байланысты қажет болмай қалған сөздерден бас тартады. Ал бұл сөздерді тілде сақтап қалатын – мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер. Олар көнерген сөздер үшін саркофаг іспеттес. Бұл мақалада «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтелінде сақталған «бапан» және «сапан» көнерген сөздеріне талдау жүргізіледі. Қазақ тілі білімінде аталған сөздердің беретін мағынасына, этимологиясына қатысты пікірлердің бұрыс екені сөз болады. Тілдік талдау нәтижесінде «бапан» сөзінің – қамыстың басы, ал «сапан» сөзінің – қамыстың сабағы екеніне көз жеткізіледі. Қазақ тілінің деректері қырғыз тілі және басқа да түркі тілдерінің деректерімен салыстырылады. Зерттеудің мақсаты – мақал-мәтелдер құрамындағы көнерген сөздерді жеке алып қарастырудан гөрі, мәнмәтін аясында зерттеудің тиімділігін көрсету. Осы мақсатқа сәйкес аталған мәтелдегі көнерген сөздердің шығу тегінің және мағынасын анықтауға талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: көнерген сөз, мақал, мәтел, этимология, паремнология.

K.K. Kenzhalin*, A.K. Tansykbai

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: kenkk@mail.ru

Archaisms in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan»

The problem of dynamic changes in the vocabulary of the Kazakh language has become particularly relevant in recent years. Many researchers note that a deep and comprehensive study of obsolete words is of undoubted interest, since these words affect the development of the vocabulary of the language. The language, which is constantly updated with new words, also refuses words that have become unnecessary for certain reasons. And what keeps these words in the language—proverbs and sayings, phraseological units. They are similar to sarcophagi for obsolete words. This article analyzes the obsolete words «bapan» and «sapan», preserved in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan». In Kazakh linguistics, opinions about the meaning and etymology of these words are erroneous. As a result of the language analysis, it was determined that the word «bapan» is the fluffy top of the reed, and the word «sapan» is the stem of the reed. The data of the Kazakh language is compared with the data of the Kyrgyz and other Turkic languages. The aim of the study is to show the effectiveness of the research in the context, and not in the individual selection of obsolete words in the composition of proverbs and sayings. In accordance with this goal, an attempt was made to determine the origin and meaning of obsolete words in this proverb.

Key words: archaisms, proverbs, sayings, etymology, paremiology.

К.К. Кенжалин* , А.К. Тансықбай

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

*e-mail: kenkk@mail.ru

Устаревшие слова в поговорке «Басы – бапан, аяғы – сапан»

Проблема динамических изменений лексики казахского языка приобретает особую актуальность в последние годы. Многие исследователи отмечают, что глубокое и всестороннее изучение устаревших слов представляет несомненный интерес, так как эти слова влияют на развитие словарного состава языка. Язык, который постоянно пополняется новыми словами, также отказывается от слов, которые стали ненужными по определенным причинам. Сохраняют подобные слова в языке пословицы и поговорки, фразеологизмы. Они схоже с саркофагами для устаревших слов. В данной статье проводится анализ устаревших слов «бапан» и «сапан».

сохранившихся в поговорке «Басы – бапан, аяғы – сапан». В казахском языкознании мнения относительно значения, этимологии данных слов являются ошибочными. В результате языкового анализа определилось, что слово «бапан» – это пушистый верх камыша, а слово «сапан» – это стебель камыша. Данные казахского языка сопоставляются с данными кыргызского и других тюркских языков. Цель исследования – показать эффективность исследования в контексте, а не в индивидуальном отборе устаревших слов в составе пословиц и поговорок. В соответствии с этой целью была предпринята попытка определить происхождение и значение устаревших слов в данной поговорке.

Ключевые слова: архаизмы, пословица, поговорка, этимология, паремиология.

Кіріспе

Тіл – қарым-қатынастың маңызды құралы, ойды жеткізу құралы. Сонымен қатар тіл ұлттық мәдениеттің айнасы ретінде әрекет етеді. Тілде бар кейбір сөйлемдер тіпті бірнеше ғасыр уақыт өткеннен кейін де өз мағынасын (туралы, астарлы) сақтап қалған және әлі де қолданылып жүр. Бұл сөйлемдер әдеттегі сөйлемдерден айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл сөйлемдер қандай да бір халықтың басынан кешірген оқиғаларына не жағдайларына қатысты бағзы заманда туындаған. Егжей-тегжейлі түсініктеме берер болсақ – бұл өткен оқиғалардың нәтижелерінен туындаған, тиісті уақытта берілген ақыл-кеңестерді көрсететін үлгі түріндегі сөйлемдер. Бұл түсініктеме халық даналығы боп саналатын мақал-мәтелдерге қатысты берілген. Мақал-мәтелдердің маңызы зор, себебі мақал-мәтелдер халықтың болмысын бейнелейді. Мақал-мәтелдер өте алуан түрлі. Біз оларды өмірдегі түрлі оқиғалар мен жағдайларға қатысты қолдана аламыз. Мақал-мәтелдер – ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра.

Мақал-мәтел тілдік бірлік ретінде ықшам болуымен ерекшеленеді. Әдетте бір-екі сөйлем түрінде қысқа да нұсқа қандай да бір ой, мән беріледі. Мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік тәжірибесіне негізделген дана ойларды жинақтайтын, сақтайтын туындылар. Мақал-мәтелдер халықтың келбетін, оның үміті мен ұмтылысын шынайы және жанды сипаттайды. Олар көркемдік ресімделудің нәзіктігімен таң қалдырады. Мақал-мәтелдер мысалында түрлі дәуірлерде адамдарды өмірдің қай қырлары толғандырғанын, ұлттық ой түрлері қалай ерекшеленетінін байқауға болады. Кейбіреулер үшін ойдың қысқаша түрі тәрбиенің немесе мәдениеттің бөлігі болса, енді біреулер үшін бұл тек квинтессенциалды рефлексия, белгілі бір өмірлік құбылысқа деген көзқарасты сәтті білдіретін қорытынды формула. Мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың мәдениетінің бөлігі бола

отырып, кеңістіктік, уақыттық, себеп-салдарлық қатынастарды, адам мен қоғам арасындағы байланысты көрсетеді. Олар халықтың бай тарихи тәжірибесіне, еңбек қызметіне, тұрмысы мен мәдениетіне байланысты идеяларды бейнелейді.

Мақал-мәтелдердің жалпы мағыналары метафоралық аспектіге ие. Олар халықтың мінез-құлқын, әдеттерін, өмір салтын көрсетеді және, әлбетте, тәрбиелік сипатқа ие. Мақал-мәтелдер халықты моральдық мінез-құлықтың барлық жағдайларында сақ болуға шақырады. Олардың басты ерекшелігі – олардың заманға сай болуы, мағыналардың тәрбиелік аспектісі, қысқалығы, тұрақтылығы, әртүрлі жағдайларда мағыналардың өзгергіштігі т.б.

Мақал-мәтелдер тіл білімі, лингвомәдениеттану және этнолингвистика, лингвофольклористика үшін үлкен қызығушылық тудырады, өйткені олар ұлттық сананың маңызды стереотиптерін қайта құруға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердегі көнерген сөздерге этимологиялық талдау жасау арқылы жекелеген мақал-мәтелдердің бастапқы, архаикалық мәні жайлы болжамдар жасауға болады. Сәйкесінше бұл тілдік талдау арқылы халықтың көне танымы жайлы құнды ақпарат алуға болады. Бұл – тек тіл білімі үшін ғана емес, осыған қоса тарих, этнология, философия т.б. түрлі ғылымдар үшін құнды қайнар көз.

Мақал-мәтелдердің тілі – шынайы халықтық сөйлеудің керемет үлгісі, белгілі бір халықтың тарихы мен этнографиясының негізгі көздерінің бірі. Олар сөйлеу тілінің бөлігі бола отырып, халықтың ой-өрісін толық бейнелейді, фольклорда ерекше орын алады және ежелгі дәуірден бастау алады. Халық арасында қолданыс тауып, олар әртүрлі сипаттағы (рухани-адамгершілік, философиялық, тұрмыстық т.б.) жаңа өмірлік бақылаулармен толықтырылады. Белгілі бір халықтың фольклорлық тілін зерттеу оның тілінің тарихын зерттеу үшін, әдеби тілдің қазіргі жағдайына тән көптеген құбылыстарды білу үшін үлкен маңызға ие. Мәселен, мақал-мәтелдердің құрылымдық және мағыналық

тұрақтылығына байланысты олардың құрамында қазіргі әдеби тілдегі сөздердің көнерген тұлғалары, мағыналары және де қазіргі тіл иелері үшін түсініксіз, ұмыт болған жекелеген сөздер де сақталады.

Халық ауыз әдебиетінде кездесетін, даму барысында жоғалған тілдің архаикалық құбылыстарының қабаты халықтың тілін, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде құнды дереккөз бола алады (Darbasova S., Пуина N., 2022: 1). Мақал-мәтелдер – халық даналығының сақтаушысы, әрі тасымалдаушысы. Бұл тілдік бірліктер мәдени ақпаратты я тура, я ауыспалы мағына арқылы беруі мүмкін. Кейбір мақал-мәтелдер түрліше түсіндіріледі, түсініледі. Бұның бірнеше себептері бар. Біріншіден, бұл жоғарыда айтылып өткендей, мақал-мәтелдің ауыспалы мағынаға ие болу мүмкіндігіне байланысты бірнеше интерпретацияға ие болуы. Екінші себебі – оның құрамындағы кейбір сөздердің мағынасын білмеуімізге, я дұрыс түсінбеуімізге байланысты. Соңғы жайдай, әдетте, көнерген сөздерге қатысты туындайды.

Көнерген сөздер сөздер негізінен халық ауыз әдебиеті жанрларында, соның ішінде мақал-мәтел, жұмбақ, ертегі, дастандарда сақталғанын айта кеткен жөн (Madiyogova V.Q., 2021: 362). Мақал-мәтелдер құрамында мағынасы күңгірт тартқан сөздердің көп кездесетіні мәлім. Бұл мақал-мәтелдің фразеологиялық тіркес ретіндегі құрылымдық тұрақтылығына және паремиологиялық бірлік ретіндегі қызметіне, «өміршеңдігіне» т.б. тілдік ерекшеліктерге байланысты. Мақал-мәтелдердегі архаизмдер көбінесе тілдің басқа бөліктеріне қарағанда әлдеқайда ұзақ сақталады (Mohamed E-A-A., 2021: 141). Мақал-мәтелдердегі көнерген лексикалық және құрылымдық элементтер көп жағдайда оларды тұрақты түрде жасалатын сөйлемдерден айрықшалайтын белгі ретінде қызмет етеді (Grzegorz S., 2001: 187). Құрамында көнерген сөзі бар мақал-мәтелдің мәнін әр адам әрқалай түсінуі мүмкін. Егер мақал-мәтелдің жалпы мәнін дұрыс білсе, ондағы көнерген сөздің мағынасын топшылап, болжап түсіне алуы мүмкін. Сонымен қатар мақал-мәтелдің құрамындағы барлық сөздердің, оның ішінде көнерген сөздердің де мағынасын білген жағдайда, мақал-мәтелді де түсінуге мүмкіндік бар. Мақал-мәтел уақыт өте келе түп мағынасына қоса жаңа мәнге ие болуы мүмкін. Өйткені ол – қатып қалған цемент емес, ол да қоғам талабына сай өзгеріс үстінде болады. Көнерген сөздерге этимологиялық талдау жасау арқылы жекелеген

мақал-мәтелдердің бастапқы, архаикалық мәні жайлы болжамдар жасауға болады. Сәйкесінше, халықтың көне танымы жайлы құнды ақпарат алуға болады.

Әдебиетке шолу

Көрнекті ғалым Ә. Қайдар «Қазақ тілі этимологиясынан этюдтер» мақаласында тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер құрамында жеке-дара алғанда тұлға жағынан да, мағына жағынан да тілдегі басқа сөздермен байланыстыруға, этимологиясын анықтауға қиындық туғызатын сөздердің баршылығын айтады. Бұның екі себебін көрсетеді: біріншісі – бұндай сөздердің қолданылу аясы тек тұрақты тіркеспен, мақал-мәтелмен шектеледі де, тілдегі қолданылу жиілігі азаяды, екінші себебі – олардың морфологиялық, фонетикалық өзгерістерге ұшырауы (Қайдар Ә., 2014: 193). Біз бұл пікірімен келісе отыра, қазақ тіліндегі осындай құбылысқа мысал келтірмекшіміз.

Қазақ тілінде берекесіз, аяқсыз қалған іске қатысты «Басы – бапан, аяғы – сапан» деген мәтел қолданылады. Ол бірде теңеу мәндегі фразеологизм, бірде паремиологиялық бірлікке жататын мәтел ретінде қолданылады. Бұл жерде оның нақты қандай тілдік бірлік екені аса маңызды емес, өйткені фразеологиялық және паремиологиялық бірліктердің өзара байланысы – әлі де зерттеуді талап ететін жеке бір мәселе. Біз үшін маңыздысы – бұл тұрақты тіркес құрамында сақталған көнерген сөздердің мағынасын ашу, шығу тегін анықтау.

«Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)» еңбегінде бұл тіркестің мағынасын «басталуы жақсы, аяқталуы нәтижесіз, берекесіз» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 195) деп береді. Бұдан өзгеше пікірді Ә. Нұрмағамбетов ұсынады. Ғалымның пікірінше бұл тіркестің мағынасы – «басын алысқа айдап, аяғын тоз-тоз етіп, таратып жіберу» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41-42). Бұл түсіндірмені беруде қырғыз тілінің деректеріне сүйенеді. «Басы», «аяғы» сөздері тура мағынасында емес, «алды», «соңын» деген ауыспалы мағынада қолданылып тұрғанын ескертеді де, қазақ тіліндегі бұл фразеологиялық тіркес қырғыздың «башы кеткен бапанға, аяғы кеткен сапанға» дегеннің ықшам түрі деп есептейді. *Бапан*, *сапан* сөздерінің қырғыз тілінде беретін мағынасы деп былай көрсетеді: «*бапан* – алыс, қиыр шет, *бапанға кет* – өте алыс, қиыр шетке жүріп кету, *сапан* – тарап,

тозып кету» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41-42). Сөйтіп, алғашқысы сын есім, екіншісі етістік қызметін атқарып тұр деп тұжырымдайды. *Сапан* сөзінің түбірі «сап» екендігінің дәлелі ретінде түрік тіліндегі *сапмак* – «тарау, ыдырау» тұлғасын көрсетеді. Бұл этимологиялық болжамға алдағы уақытта тоқталып өтеміз.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеуге материал ретінде «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтелінде сақталған «бапан» және «сапан» көнерген сөздері алынды. Зерттеу барысында этимологиялық сөздіктер қолданылды. Зерттеуде дәстүрлі сипаттама, жинақтау, салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ә. Нұрмағамбетовтың ізімен қырғыз тілінің деректеріне мән берсек, шынымен де *бапан* сөзінің «алыс, қиыр шет» мағынасында қолданылуына көз жеткіземіз. Мысалы, «Манас» дастанында «*Артын Бапан айдаптыр, Андалаған қырғыздын*» (Манас, 1958: 32), «*Бапанга кетти башыбыз*» (Манас, 1958: 111) деген жолдар бар. 1985 жылғы басылымның соңында «Бапан: *башы бапан, аяғы сапан* – чексиз алыс таркаған» (Манас, 1958: 260) деген түсініктеме беріліп кетеді. «Қырғыз тілінің фразеологиялық сөздігінде» келесі мысалдар келтірілген: «*Бытыранды, чачыранды, баш аламан, ар кайсы жакка андаалап, самсыган, азып-тозгон. Катын бала, мал-мүлк менен эч кимдин жумушу жок, дүрдүккөн элдин башы бапан, аяғы сапан* («Ала-Тоо»). *Эми андагы элдин көргөн күнүн айтпа, башы бапан, аяғы сапан* (Элебаев)» (Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР, 2015: URL). Лексикограф ғалым К. Юдахин «тарату, әлдекімді қандай да бір жерге айдап салу» деген мағынаға қоса «көп нәрсені уәде етіп, нәтижесі көңілден шықпаған кез» (разбазарить так, что и концов не сыщешь) мағынасын көрсетеді (Юдахин К.К., 2019: 710). Соңғы мағынаға қарай бейімделіп өзгеруі қазақ тілінде кездеседі. Мәселен, «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде»: «Бапан (Сем., Үрж.) мықты, жүйрік. *Сәрсенбаев сапансың, Бос сөзге сен бапансың* (Сем., Үрж.)» (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005: 125). Бұл сөздікте *бапан*-ның ауыспалы мағынасы беріліп тұр. Бұны тұрақты тіркестің бейімделіп өзгертілген нұсқасының мысал ретінде берілуінен байқаймыз. Сөздің тура мағынасына келер болсақ, оны Б. Тоқанұлының

«Қазақ тіліндегі көне сөздердің түсіндірме сөздігінен» кездестіреміз: «Бапан – қамыстың ұшындағы үлпілдек ұлпа» (Тоқанұлы Б., 2012: 12). Сондай-ақ, бұл сөздің қазақ тілінде қамыс өсімдігіне қатыстылығы «Орфографиялық сөздікпен» расталады: «бапан (өс.), *бапанга, қамыстың бапаны*» (Уәли Н., Күдерина К. т.б., 2012: 124). Қазақ тілінде аталмыш сөздің «қамыстың ұлпасы» және ауыспалы «мықты» мағынасынан басқа мағынада қолдылуы лексикографиялық еңбектерде тіркелмеген, яғни бұл сөздің қырғыз тіліндегі «алыс, қиыр шет» мағынасы қазақ тілінде жоқ.

Қырғыз тіліндегі «*башы бапан, аяғы сапан*» мен «*бапанга кетти башыбыз*» екеуіндегі *бапан*-ды омоним сөз деп есептеген жөн. Алғашқысы «қамыстың басын» білдірсе, екіншісі – «шөл, қыр, айдала» мағынасын беретін қазақтың *жапан/жабан* (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005: 220) сөзі. Шығу төркіні – парсылық *йабан* (пустыня, степь, безлюдное место) (Оздоев И., Мациев А., 1962: 118). Қырғыз тілінде *жапан* сөзі адамға, жан-жануарлар мен өсімдіктерге қатысты «жабайы» (дикий, некультивированный) мағынасын беретіні белгілі, ал мекенге қатысты атауы – *биябан* (Юдахин К.К., 2019: 151). Қазақ тілінде «шөл дала, тұз, сахара» мағынасын беретін осыған ұқсас *баябан* (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 210) сөзі бар. Айтайын дегеніміз, *баябан, биябан, жабан, жапан* сөздерінің төркіні бір және қырғыз тіліндегі «*бапанга кетти башыбыз*» мысалындағы *бапан*-да сол тізімде қарастырылғаны жөн. Оның «қамыстың ұлпасына» түк қатысы жоқ. Ал қамыстың ұшындағы ұлпаны білдіретін сөздің шығу төркіні – құмық тіліндегі *баббахан* деп топшылаймыз. Бірқатар тілдерде бақбақ өсімдігін ұқсас тұлғаман атайды: шешен., ингуш. *бапта* (Оздоев И., Мациев А., 1962: 346), қарашай-балқар. *баппахамт* (Гочиява С.А., Суюичев Х.И., 1989: 117) т.б. Х.Р. Сельмурзаеваның көрсетуінше: *бапта* «одуванчик» <құмық. *баббахан* «одуванчик» (Сельмурзаева Х.Р., 2012: 31). Қазақ тілінде *бапан* сөзі *бапа* нұсқасында да қолданылатынын ескерген жөн: «Бапа (Қост.: Жанғ., Торғ.) қамыстың басындағы үкісі, ұлпасы. *Қамыстың басы бапалап қалған екен* (Қост., Жанғ.). *Қамыстың бапасы аяғының шуашы бар адамға пайдалы болады* (Қост., Торғ.)» (Қалиев Ғ., Нақысбеков О. т.б., 2005: 125). Осы деректерге сүйене отыра, қазақ тілінде бұл сөздің шығу тегін былайша топшылаймыз: қаз. *бапа/бапан* «қамыстың ұлпасы» <шешен-ингуш. *бапта* «одуванчик» <құмық. *Баббахан*

«одуванчик». Қамыстың ұшындағы қоңыр түсті ұлпа мен бақбақ «одуванчик» екеуінің үлпілдек екенін ескерсек, бұндай құбылыстың болуы әбден мүмкін. Бұл сөздің шығу төркінін әлі де нақты іздестіру қажет.

Ә. Қайдар «Қазақтар: ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігінде *бапан*-ға «қамыстың ұшындағы үлпілдек қоңыр ұлпа» (Қайдар Ә., 2013: 500) деп анықта беріп, «Халық даналығы» еңбегінде «*Басы – бапан, аяғы – сапан*» мәтелін былайша түсіндіреді: «1. «Басы қамыстың үлпегіндей, яғни, шашы дудардай үлкен де, аяғы түренді ағаш соқадай – сапандай көстиген» адамға, қатысты айтылған теңеу; 2. ауыс.басы әдемі,көркем болып келіп,аяқ жағы ұсқынсыз, рабайсыз нәрсеге айналған нәрсе, іс» (Қайдар Ә., 2004: 242). Ғалым бұл жерде *сапан* сөзін ағаш соқа атауы деп қарастырады. Соқаны білдіретін *сапан* қазақ тілінде *сабан* тұлғасында ғана диалектілік сөз ретінде тіркелген: «Сабан зат. жерг. Соқа», «Сабан айдау. жерг. Жер жырту» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1095). Дегенмен, бұл сөздің қазақ тілінде *сапан* тұлғасында ауызекі сөйлеу тілінде кездесуі мүмкін, өйткені б-п дыбыстық алмасуытүркі тілдеріне тән. Осыған қоса, *сапан* тұлғасы чуваш тілінде т.б. түркі тілдерінде соқа атауы боп қолданылады.Бұл сөздің этимологиясына көшпес бұрын, бұған қатысты тағы бірнеше пікірді келтірген абзал.

Қазақ тілі диалектологиясының дамуына үлес қосқан ғалым Ж. Досқараевтің пікірінше«*Басы бапан, аяғы сапан*» мәтеліндегі *сапан* – түркмен, азербайжан тілдерінде тас лақтыру үшін қолданылатын ескі жабайы құрал атауы. Ғалым мәтелге келесідей түсініктеме береді: «бір нәрсенің басы, сыртқы тұлғасы сияқты болып көрінсе де, аяғы сапан сияқты (алысқа лақтырған тастай боп) бытырап, жоқ болып кетеді» (Досқараев Ж., 1955: 24). Бұл пікірді Г. Өтемісова «Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты» еңбегінде қостай отырып, дәл осы мағынаны білдіретін «*Басы таудай, аяғы қылдай*» деген мәтелді мысал келтіреді (Өтемісова Г.Ж., 2012: 42).

Қазақтіліндегіөсімдікәлемініңлингвомәдени бейнесін қарастырған зерттеуші А. Шормакова Ә. Қайдардың *бапан*, Ә. Нұрмағамбетовтың *сапан* сөзіне берген анықтамаларына сүйеніп, қамыстыңұшындағы үлпілдек қоңыр түсті ұлпаның еш кәдеге жарай бермейтініне байланысты бұл тұрақты тіркестің беретін мағынасын«аттандап басталып, берекесіз аяқталған іс» (Шормакова А.Б., 2020: 108) деп

береді. Мәтел түсіндірмесі дұрыс берілгенімен, байланысы жоқ анықтамаларды бір мәнмәтінде қолданғаны түсініксіз. Бұл алдыңғы мысалдарға да байланысты: «Басы – қамыстың басы», ал «аяғы» – ағаш соқа, я тас лақтыратын қару, я алыс болғаны ма?

Бапан мен *сапан* әдетте егіз жүретін сөздер. Ә. Нұрмағамбетовтың сөзімен айтсақ, бір-біріне «өмір серігі болып келген» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41) сөздер. Тіпті тұрақты тіркесті бұзып қолданылған жағдайда да бірге жүреді. «*Сәрсенбаев сапансың, Бос сөзге сен бапансың*» мысалы осыған дәлел. Біздің пайымдауымызша, *бапан* мен *сапан*-ның қатар жүруінің себебі – екеуі де бір өсімдіктің белгілі бір бөліктерінің атауы болуында. Біріншісінің қамыстың ұшындағы үлпілдек ұлпа екені еш дау туғызбайды, ал *сапан*-ның қамыстың сабағы екенін Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» білеміз: «Сапанзат. Қамыстың сабағы. *Ұшқыр торы атпен жортқан Ұрқия сапанын бел ортасына дейін қалыңқар басқан үкілі сары қамыстың жанынан жалғыз өте берді* (С.Жүнісов, Ақан сері, 211)» (Қалиев Б., 2014: 492). Демек, біз талдап отырған мәтелге «басы – қамыстың ұшындай, аяғы – қамыстың сабағындай» деп қарасақ болады. Бұл пікірді қырғыз тілінің қысқаша этимологиялық сөздігін құрастырушы ғалым К. Сейдакматов та қуаттайды: ««*Басы – бапан, аяғы – сапан*» деген жердегі *бапан* сөзі айтылады, бірақ оның мәнісі қырғыздар үшін түсініксіз. Мұндағы *бапан* сөзі қазақ тілінде «қамыстың басы» деген мәнді береді. Шындығында, қамыстың басы бапыйып тұрғанмен, сабағы кәдімгі сабан сияқтанып тұрады. Сондықтан «*басы – бапан, аяғы – сапан*» деген жердегі сөз қамысқа байланысты келіп шыққан десе болады. Бірақ бұл ауыспалы мәнге ие болып, жақсы басталып, аяқталмай қалған іске қарата айтылады. Мұндағы сапан сөзі *бапан* сөзіне қарата лайықтанып өзгеріп, *м* дыбысы *п* дыбысына өтіп кеткен *саман* деген сөз деп білу керек» (Сейдакматов К., 1988: 46). Бұл тұста екі жорамал жасауға болады: немесе *саман* сөзі *бапанға* ыңғайланып *сапан* деп өзгергеннен кейін «қамыстың сабағы» мағынасын иеленді немесе ол бұған дейін де *сапан* күйінде бұл мағынада қолданылып жүрді. Түркі жазба ескерткіштерінде қамысқа қатысты *sapan* тұлғасын кездестірмедік, тек «солома» мағынасын беретін *saman* (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 390) тұлғасы тіркелген. Сондықтан бірінші болжам ақиқатқа жақынырақ деп ойлаймыз.

Аталған мәтелде ғалымдардың ұсынған «сап» негізді етістіктің (Ә. Нұрмағамбетов),

ағаш соқа (Ә. Қайдар), тас лақтыратын көне құрал (Ж. Досқараев), сабан (К. Сейдакматов) атауларының шығу тегі әр түрлі. Этимологиялық дерек қорларына сүйеніп, біз бұл сөздердің этимологиясын қарастырып көрейік.

Ең алдымен, Ә. Нұрмағамбетовтың мәтелдегі *сапан* сөзін «тарап, тозып кету» (Нұрмағамбетов Ә., 1994: 41) деп түсіндіргенін жаңсақ пікір деп білу керек. Яғни, осында *sapan* < *sap* емес. Түрік тілінде *sapmak* (тарау, ыдырау) етістігінің шығу тегі «жолдан кету, ауып кету» мағынасын беретін пратүркілік **sap-* болуы мүмкін екені рас. С. Старостин бойынша тілдердегі сәйкестік келесідей: «пратүрк. **sap-*: 1. «жолдан кету, ауып кету»; 2. «бұрма жол»; 3. «айла, тәсіл». Қазақ., түрк., тат., әзірб., ғағ. *sap-*, чув. *sup-*(1), ортатүрк. *sap-* (ауытқу), *sapaq* (2), түрк. *sap-*(3) (Старостин С.А., 2013: URL). «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» көрсетілген мағыналары:

1. жолдан бұрылу – түрік., ғағ., чуваш.; ауып кету;

2. жол беру – ғағ., тат. (*йул, сап-*), чув.;

3. өзгерту – түрк. (*гүррүңи башга сап- «әңгімені басқа жаққа бұру»*);

4. адал жолдан таю – түр.;

5. ақылдан алжасу – тат. (*ақылдан сап- «ақылдан алжасу»*), чув.;

6. бір нәрсеге құмарлық – чув. (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 211).

Қазақ тілінде бұл мағынада *sapan* (*sap+an*?) тұлғасы кездеспейді. Зерттеушінің бұл сөзге қатысты ұсынған этимологиялық болжамын дәлелдейтін тілдік деректер табылмады. Сонымен қатар, мәтелге зер салатын болсақ, оның бұл мәнмәтінде жоғарыда келтірілген мағынада қолданылмағанын айқын аңғарамыз.

Сабан (жерг.) – соқа – жер жырту үшін қолданылатын ауылшаруашылық құралы (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1156). Қазақ тілінде *сабаншы* (соқашы, соқаайдаушы, егінші), *сабантой* (егінді орып, бастырып болғаннан кейін өткізілетін той-мереке, қызық-думан) сөздеріне негіз болды. *Sapan* (соқа) < пратүрк. **sa(r)pan* (соқа). Қарахан.: *saban* (МК), түрік.: *saban*, татар.: *saban*, ортатүрк.: *saban* (ІМ, АН), *sapan* (Pav. С.), ұйғ.: *sapan*, әзірб.: *sapan*, чуваш.: *sorban*, қазақ.: *saban*, ноғай.: *saban*, башқ.: *haban*, балқ.: *saban*, ғағауыз.: *saban*, қарайым.: *saban*, салар.: *sovan* “соха” (ССЯ), құмық.: *saban*, *sarapan* (Старостин С.А., 2013: URL). Яғни, сөздің даму барысында түбірдегі *r* дыбысы түсіп қалған. Біздің ойымызша, Ә. Қайдардың ұсынған түсіндірмесінде *сапан* омонимінің «ағаш соқа» мағынасын таңдауы бұрыс,

өйткені ол мәнмәтінде орынсыз, мағынасы жағынан келіңкіремейді.

«Тас атуға арналған көне құрал, қол қаруы» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1101) мағыналы *sapan* тұлғасының шығу төркіні нақты анықталмаған. Түркі тілдеріндегі бұл сөздің сәйкестіктері: қазақ. *сақпан*, тат. *сабан* (*сабан таишы* құрамында), құм. *сарпан*, түрік. диал. *sarpan*, өз. *сапанд*, өз. диал. *сахман*, башқ. *хақман* т.б. Беретін мағыналары: түрік. диал. басқа түркі тілдерінде – 1. «праща», сондай-ақ 2. «рогатка», 3. «кнут», ал түрік. диал. – 4. «противовес» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212). Үшінші мағына қазақ тіліне тиесілі – «длинный ремень (у пастуха), который при махании издаёт звук, подобный выстрелу из пугача – каз.; орудие, которым отпугивают птиц, садящихся на посев – каз диал.» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212). Бұл сөздің шығу тегі «махать, качаться» әрекетін білдіретін праалтайлық **sep`a* (~ -o), «махать, развеивать, взбалтывать» мағынасын беретін пратүркілік **sap-* тұлғасы болуы мүмкін (Старостин С.А., 2013: URL). Қазақ тілінің лексикографиялық еңбектерінде «тас лақтыратын» *сапан*-ның тек *сақпан*, *сақман* (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1101) тұлғалары тіркелген. Мәтелде *sapan* тұлғасында сақталған десек, онда: *sapan* «праща» < пратүрк. **sap-* «махать» < праалт. **sep`a* «махать». С. Левитская бұдан басқа «күзетші» мағынасындағы *сақман* тұлғасынан шығу мүмкіндігі жайлы: «Сақман (сақманщик) обычно бывает вооружен пращей для отпугивания хищных птиц», (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212) – дейді, алайда «сапан, сапқан» > сақпан, сақман» этимологиялық болжамын растайтын жазба деректердің жоқтығын айтады. Ғалымшағатайлық *sap* мен *sap* (нить) тұлғалары арасындағы байланысты анықтау қажеттігін алға тартады (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 212).

Sapan «қамыстың сабағы» < *saman* «дәнді және ірі бұршақты дақылдарды бастырғаннан кейін қалатын құрғақсабағы» (Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. т.б., 2013: 1095) < пратүрк. **siāpan* «солома», «колючка». Көнетүрк.: *saman* (OUygh.), қарахан.: *saman* (МК Cigil), түрік.: *saman*, ортатүрк.: *saman* (Pav. С., Ettuhf., Houts.), өзбек.: *somon*, ұйғ.: *saman*, әзірб.: *saman*, туркмен.: *sāman*, қазақ.: *saban*, ноғай.: *saman*, құмық.: *saman* т.б. (Старостин С.А., 2013: URL). «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» сөздің дыбыстық өзгерісі былай сипатталады: «Интервокальное **p* – закономерно озвончает-

ся после первично долгого гласного и назализуется по ассимиляции с последующим носовым» (Этимологический словарь тюркских языков, 2003: 199). «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтілінде мағынасы жағынан келетін, нақтырақ айтқанда бұл мәнмәтінде басқа сөздермен логикалық байланыс құрап тұрған (бапан – қамыстың басы, сапан – қамыстың сабағы; басы, аяғы сөздерінің берілуі) сөз – осы деп пайымдаймыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдердің мәдени ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдаушы, оны сақтаушы екені анық. Дегенмен мәдени ақпаратты, тіпті жалпы ақпаратты дұрыс, толық қабылдау үшін айтылған сөздердің мағынасын, кейде ауыспалы мағынасын, мәнмәтінің түсіну – міндетті шарт. Егер белгілі бір мақал-мәтелдің құрамында тіл иесі үшін түсініксіз сөздер бар болса, онда ол мақал-мәтелдің мәнін толық түсінбеуі мүмкін. Түсініксіз сөз деп тұрғанымыз бұл, көп жағдайда, көнерген сөздер боп саналады. «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтелі басы әдемі, көркем болып келіп, аяқ жағы ұсқынсыз, рабайсыз нәрсеге айналған, аяқталмай қалған нәрсені, істі сипаттайды. Бұл – белгілі бір істі жақсы бастаса, оны соңына дейін дұрыстап атқаруға шақыратын мәтел. Сөздердің мақал-мәтелдерде, тұрақты

тіркестерде ғана сақталып, қолданысының азаюы, сондай-ақ дыбыстық, мағыналық өзгеріске ұшырауы біз қарастырған мысалда көрініс тапты. Құрамындағы *бапан* мен *сапан* сөздерінің көнерген сөз болуына және мағыналарының мәнмәтіннен тыс қарастырылуына байланысты әртүрлі түсіндірмелер берілді. Осындай көнерген сөздерге талдау жүргізгенде оларды мәнмәтін аясында қарастырудың тиімділігі анықталды. Мақал-мәтелдерді құрастырудың басты қағидаларының бірі қарама-қайшылық екенін ескерсек, бұл мәтелде бір-біріне қарама-қайшы: *бас – аяқ, бапан – сапан* сияқты ұғымдардың бар болуы түсінікті болады. Егер осындағы сапан сөзін басқаша түсіндірсек, онда жалпы мәтелдің логикасына нұқсан келеді деп есептейміз. Қарама-қайшылық – бұл әлемнің физикалық және интеллектуалдық қабылдауында үнемі қызмет ететін негізгі категориялардың бірі, өйткені адам қабылдауда тұрақтыдан гөрі өзгергіштікті жақсы қабылдайды. Мақал-мәтелдер – халықтың қоршаған ортаны қабылдауының, оны қорытып ой шығаруының нәтижесі, сондықтан халық даналығын, оның интеллектуалдық тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде тиянақтылық таныту керек.

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен АР08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Darbasova S., Ilyina N. Proverbs and sayings collected by A.E. Kulakovsky: language analysis as a source of ethnocultural information // SHS Web of Conferences. – 2022. – №134. – Pp. 1-8. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202213400042>
- Madiyoro V.Q. Analysis of archaic words in the structure of english and uzbek proverbs // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2021. – №6. – Pp. 360-362.
- Mohamed Entesar Alsir Abu-ALgasim. Semantic Problems of the Usage of Archaic Morphological Features: Surat Al-Humza (Traducer) as a Mode // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2021. – №4. – Pp. 138-141. <https://doi.org/10.32996/ijllt.2021.4.2.17>
- Grzegorz S. Archaic lexis in polish proverbs // “And Gladly Wolde He Lerne and Gladly Teche”: Studies on Language and Literature in Honour of Professor Dr. Karl Heinz Göller. [Электрон.ресурc]. – 2001. – Pp. 187-193. – URL: https://www.researchgate.net/publication/339500471_Archaic_Lexis_in_Polish_Proverbs
- Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
- Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
- Манас. Биринчи бөлүк. I китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958. – 343 б.
- Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР. – Бишкек [Электрон.ресурc]. – 2015. – URL: <https://el-sozduk.kg/slovari/frazeologicheskii-slovar-kyrgyzskogo-yazyka-2015/>
- Кыргызча-орусча сөздүк: 40 000 сөз. / Түз.: К.К. Юдахин. – 4-бас. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – 1092 б.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ф.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаяв және т.б. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
- Тоқанұлы Б. Қазақ тіліндегі көне сөздердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Molia & DOS, 2012. – 60 б.

- Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н.Уәли, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, Н.Әміржанова, А.Әмірбекова. – 6-бас. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
- Курьшжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «Тюркско-арабского словаря». – Алма-ата: Наука, 1970. – 225 б.
- Оздоев И., Мадиев А., Джамалханов З. Ингушско-чеченско-русский словарь / Чечено-Ингушский научно-исследовательский институт истории, языка и литературы. – Грозный: Чечено-ингушское книжное издательство, 1962. – 213 с.
- Гочиява С.А., Суюичев Х.И. Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов/Карачаево-Черкесский н.-и. ин-т., филол. и экон. науки. – М.: Рус.яз., 1989. – 832 с.
- Сельмурзаева Х.Р. Кумыкские заимствования в чеченском языке: Монография. – Грозный: издательство ЧГУ, 2012. – 132 с.
- Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде. – Алматы: Сардар, 2013. – Т.3. – 608 б.
- Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ макал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Толғанай Т, 2004. – 560 б.
- Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері: (лексика). – Алматы: Қазақ ССР ғылым Академиясының баспасы, 1955. – 156 б.
- Өтемісова Г.Ж. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдар лұғаты. – Алматы, 2012. – 192 б.
- Шормакова А.Б. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі: филос. док. дәр. алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2020. – 154 б.
- Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
- Сейдақматов К. Кыргыз тилинин қысқача этимологиялық сөздүгү. – Фрунзе: Илимә, 1988. – 330 б.
- Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
- Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=1484&root=config
- Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы Л, М, Н, П, С. – М.: Наука, Восточная ... литература РАН, 2003. – 446 с.
- Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+574&root=config
- Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <https://clck.ru/TQiCr>
- Старостин С.А. Вавилонская башня (Проект этимологической базы данных) [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+392&root=config

References

- Darbasova S., Ilyina N. Proverbs and sayings collected by A.E. Kulakovskiy: language analysis as a source of ethnocultural information // SHS Web of Conferences. – 2022. – №134. Pp. 1-8. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202213400042>
- Doskaraev Zh. Kazak tilinin zhergilikti erekshelikleri: (leksika) [Local features of the Kazakh language: (vocabulary)] (Almaty, Qazaq SSR gylım Akademiyasynın baspasy, 1955, 156 p.). (in Kazakh)
- Etimologicheskij slovar tyurkskih yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy L, M, N, P, S [Etymological dictionary of the Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases for the letters L, M, N, P, S] (Mosvka, Nauka, Vostochnaya ... literatura RAN, 2003, 446 p.). (in Russian)
- Gochiyava S.A., Suyuichev H.I. Karachaevobalkarsko-russkij slovar: okolo 30 000 slov [Karachay-Balkar-Russian dictionary: about 30,000 words] (Moscow, Rus.yaz., 1989, 832 p.). (in Russian)
- Grzegorz S. Archaic lexis in Polish proverbs // “And Gladly Wolde He Lerne and Gladly Teche”: Studies on Language and Literature in Honour of Professor Dr. Karl Heinz Göller. [Electronic resource]. – 2001. – Pp. 187-193. – URL: https://www.researchgate.net/publication/339500471_Archaic_Lexis_in_Polish_Proverbs
- Kaidar A. Gylymdagy gummyr. Kazak tili etimologiyasynın gylymi-teoriyalık negizderi [Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] (Almaty, Sardar, 2014, 256 p.). (in Kazakh)
- Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde [Kazakhs: in the world of their native language] (Almaty, Sardar, 2013, V. 3, 608 p.). (in Kazakh)
- Kaidar A.T. Halyk danalygy (kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu) [Folk wisdom (Explanatory Dictionary and research of Kazakh proverbs and sayings)] (Almaty, Tolganaj T, 2004, 560 p.). (in Kazakh)
- Kaliev B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2014, 728 p.). (in Kazakh)
- Kazak sozdigi (Kazak tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi) [Kazakh Dictionary (one-volume Large explanatory Dictionary of the Kazakh language)] (Almaty, Daur, 2013, 1488 p.). (in Kazakh)
- Kazak tilinin aimaktyk sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, Arys, 2005, 824 p.). (in Kazakh)
- Kuryshchanov A.K. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. – «Tyurksko-arabskogo slovarya» [Research on the vocabulary of the Old Kypchak written monument of the XIII century – «The Turkic-Arabic Dictionary»] (Alma-ata, Nauka, 1970, 225 p.). (in Russian)

Kyrgyz tilinin frazeologiyalyk sozdugu [Phraseological dictionary of the Kyrgyz language] (Bishkek, Institut yazyka i literatury imeni Ch. Ajtmatova NAN KR, 2015) [Electronic resource] Available at: <https://el-sozduk.kg/slova0ri/frazeologicheskiy-slovar-kyrgyzskogo-yazyka-2015/>

Kyrgyzcha-oruscha sozduk: 40 000 soz [Kyrgyz-Russian dictionary: 40,000 words] (Bishkek, Poligrafbumresursy, 2019, V.4, 1092 p.). (in Kyrgyz)

Madiyorova V.Q. Analysis of archaic words in the structure of english and uzbek proverbs // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2021. – №6. – Pp. 360-362.

Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk (Almaty, Dajk-Press, 2005, 1288 p.). (in Turkish)

Manas. Birinchi boluk. I kitep [Manas. The first part. 1-book] (Frunze, Kyrgyzmambas, 1958, 343 p.). (in Kyrgyz)

Mohamed Entesar Alsir Abu-ALgasim. Semantic Problems of the Usage of Archaic Morphological Features: Surat Al-Humza (Traducer) as a Mode // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2021. – №4. – Pp. 138-141. <https://doi.org/10.32996/ijllt.2021.4.2.17>

Nurmagambetov A. Bes zhuz bes soz [Five hundred and five words] (Almaty, Rauan, 1994, 304 p.). (in Kazakh)

Orfografiyalyk sozdik [Spelling dictionary](Almaty, Dair, 2013, V. 6, 720 p.). (in Kazakh)

Otemisova G.Zh. Kazak tilindegi konergen atalymdar lugaty [Explanatory Dictionary of archaic names in the Kazakh language] (Almaty, 2012, 192 p.). (in Kazakh)

Ozdov I., Maciev A., Dzhamalhanov Z. Ingushsko-chechensko-russkiy slovar [Ingush-Chechen-Russian Dictionary](Groznyj, Checheno-Ingushskoe knizhnoe izdatelstvo, 1962, 213 p.). (in Russian)

Seidakmatov K. Kyrgyz tilinin kyskacha etimologiyalyk sozdugu [Short Etymological dictionary of the Kyrgyz language] (Frunze, Ilima, 1988, 330 p.). (in Kyrgyz)

Selmurzaeva H.R. Kumykskie zaimstvovaniya v chechenskom yazyke [Kumyk loanwords in the Chechen language] (Groznyj, izdatelstvo ChGU, 2012, 132 p.). (in Russian)

Shormakova A.B. Kazak tilindegi osimdik aleminin lingvomadeni beinesi [Linguocultural image of the plant world in the Kazakh language] (Almaty, 2020, 154 p.). (in Kazakh)

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoy bazy dannyh) [The Tower of Babel (Etymological Database Project)] [Elektronik resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=1484&root=config

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoy bazy dannyh) [Elektronik resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+574&root=config

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoy bazy dannyh) [Elektronik resorse] Available at: <https://clck.ru/TQiCr>

Starostin S.A. Vavilonskaya bashnya (Proekt etimologicheskoy bazy dannyh) [Elektronik resorse] Available at: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=+392&root=config

Tokanuly B. Kazak tilindegi kone sozderdin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of archaisms in the Kazakh language] (Almaty, Molia & DOS, 2012, 60 p.). (in Kazakh)